

§ 16. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В УРСР

- Пригадайте з курсу Нової історії, що таке термідоріанська реакція.
- Визначте, у чому полягає різниця між державним і політичним діячем і чиновником, між лідером і виконавцем.
- Що відбувається з державою, якщо на всіх рівнях влади починають домінувати виконавці?

1. Усунення від влади М. Хрущова.

Партійна олігархія та наближена до неї вища номенклатура своїм головним завданням убачали утримання при владі. Сформовані за сталінських часів, вони не могли прийняти ідеї економічних реформ, що вели до зростання самостійності підприємств і господарських керівників, не могли дозволити лібералізації суспільних відносин, духовно-інтелектуальної сфери. Перші ж прояви пом'якшення тоталітарного режиму продемонстрували, що в суспільстві живе дух критичності й опозиційності. Його зміцнення загрожувало спочатку втратою контролю над суспільством, а потім — втратою влади. Цю загрозу вони справедливо пов'язували з особою М. Хрущова, який проводив курс на десталінізацію й лібералізацію суспільно-політичного життя та певне послаблення командно-адміністративних методів управління господарством.

Зрозуміло, що ці зміни мали поверховий характер. Тому влада першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова опиралася на підтримку партійного апарату. Проте він не зважав на його групові (корпоративні) інтереси. Виходячи з власних уподобань, М. Хрущов переміщував високих партійних функціонерів на посади в регіони, не враховуючи їхніх інтересів і побажань. Він примусив XXII з'їзд КПРС включити до партійного статуту пункт, за яким на кожних чергових виборах склад ЦК КПРС мав оновлюватися щонайменше на чверть, склад ЦК союзних республік та обкомів — на третину, а міськомів і райкомів — на половину. При цьому члени керівних парторганів могли обиратися не більше ніж на три терміни підряд. Отже, Хрущов поставив під загрозу кар'єру і добробут кожного партійного керівника.

Скориставшись лібералізацією методів державного управління, компартійно-державна номенклатура організувала змову. Її підготовка якраз припала на час суттєвого послаблення позицій Хрущова невдачами у внутрішній і зовнішній політиці: Карибською кризою, розривом з комуністичним Китаєм, гострою економічною кризою, падінням керованості економіки, неврожаєм 1963 р. та масовим невдоволенням з приводу підвищення роздрібних цін на м'ясні та молочні товари. 151

Леонід Брежнєв

Згуртувавшись навколо **Леоніда Брежнєва** та **Миколи Підгорного**, змовники на жовтневому (1964) пленумі ЦК КПРС усунули М. Хрущова від влади під приводом очищення партійного керівництва від проявів культу особи, суб'єктивістських і волюнтаристських методів керівництва. Першому секретареві нагадали, що вищим органом в одержавленій комуністичній партії є не Президія ЦК КПРС, де Хрущов домінував, а Центральний комітет у повному складі.

Ідучи до влади, Л. Брежнєв опирався і на підтримку української комуністичної організації. Конфлікт М. Хрущова з українським керівництвом наростав із кількох причин. По-перше, союзний лідер, шукаючи виправдання своїм невдачам із реформами в сільському господарстві, постійно докоряв українським керівникам за невміле керівництво справами сільського господарства. Це призвело навіть до гострої відкритої сутички між М. Хрущовим і першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним на одному з пленумів ЦК КПРС.

Ще вагомішою причиною конфлікту стала реорганізація управління промисловістю. Створення раднаргоспів М. Хрущов розглядав як удосконалення централізованого управління. Українські ж керівники за їх створенням убачали важливий крок до розширення господарських повноважень українських органів влади. У республіканській партійній пресі з'явилися статті, у яких зазначалося, що в УРСР виробляється половина залізорудної продукції СРСР, майже 60 % сталі, 33 % вугілля. Ці цифри наочно доводили, що Україна, як надзвичайно вагомий складовий елемент народногосподарського комплексу СРСР, заслуговує на розширення економічних прав. Це розширення республіканське керівництво вилучало як відновлення принципів ленінської національної політики й з неприязню ставилося до масового переведення російських чиновників, яких після розпуску союзних галузевих міністерств переводили на керівні посади в українські раднаргоспи.

історичний факт

Найяскравішим проявом прагнення тогочасного українського керівництва до економічного автономізму стало рішення ЦК КПУ 1957 р. про передачу українському Держплану функції планування і контролю над усією республіканською економікою.

Проте Хрущов і московське керівництво розцінювало заяви про розширення економічних прав й неприязні настрої до московського чиновництва як прояви шкідливого «місництва», рівноцінного буржуазному націоналізму. Конфлікт посилювався і через зміщення О. Кириченка (колишнього першого секретаря ЦК КПУ) з високої кремлівської посади на другорядну посаду обкомівського рівня. Це перекреслювало кар'єрні сподівання багатьох українських функціонерів, які вважали Кириченка наступником Хрущова.

З відставкою М. Хрущова завершилася доба реформ, експериментів і лібералізації суспільно-політичного життя.

на думку вченого

Українські історики В. Баран та В. Даниленко стверджують: «Унаслідок перевороту 1964 р. були закріплені суспільні відносини “культового” (сталінського. — *Авт.*) періоду, але позбавлені крайнощів авторитаризму. Після смерті тирана й хрущовських нововведень тоталітаризм у СРСР позбувся окремих “класичних” сталінських ознак. “Термідор Л. Брежнєва” полягав насамперед у встановленні консервативного режиму, за якого будь-яке оновлення суспільства стало неможливим. Брежнєвсько-сусловське керівництво не відродило “класичного” сталінізму, воно припинило пошуки альтернативи, розпочаті М. Хрущовим, які в перспективі могли загрожувати структурам влади. Внаслідок цього сталінська модель соціалізму, дещо пом'якшена й лібералізована, без диктатури й масового кривавого терору, функціонувала ще понад два десятиліття».

2. Зміни в структурі партійно-державного керівництва України.

Сутність жовтневого «тихого перевороту» полягала в збереженні й консервації відносин і тоталітарної системи, що сформувалися в сталінський період. Усунувши Хрущова від влади, партійно-державна бюрократія знову зміцнила своє становище, а під час роботи XXIII з'їзду КПРС остаточно усунула загрозу своєму пануванню. Замість чітких вимог статуту про систематичну й широку заміну складу керівних партійних органів було внесено невиразне формулювання про «систематичне оновлення» складу партійних органів і одночасне дотримання принципу «наступності керівництва».

Позбавивши партійно-державну олігархію та номенклатуру від небезпек реформаторства, прийшовши до влади як компромісна постать, що одночасно задовольняла як сталіністів, так і прихильників лібералізації режиму, Л. Брежнєв поступово зміцнював і особисту владу. У 1966 р. за його наполяганнями було відновлено посаду генерального секретаря ЦК КПРС. У 1977 р. його було обрано головою Президії Верховної Ради СРСР. Отже, уперше в історії Радянського Союзу в руках однієї особи було сконцентровано як партійну, так і державну владу.

У структуру своєї влади він заклав принцип стабільності. Компартійно-радянська номенклатура в центрі й на периферії завжди боялася різких змін у політиці. Сталінський терор, хрущовські реформи постійно загрожували дестабілізацією їх становища. Брежнєв уперше дав їм можливість відчувати безпеку та стабільність. Стабільність гарантувалася тим, що державне керівництво стало свідомо ухилятися від розв'язання назрілих суспільних проблем. Адже кожна серйозна проблема в ході розв'язання потребувала нестандартних, оригінальних рішень, запропонованих творчими людьми, а отже, — потребувала кадрових переміщень. Консерватори ж, очолені Л. Брежнєвим, робили вигляд, що в суспільстві всі проблеми вже вирішені. Спроби ж небайдужих людей привернути увагу суспільства й влади до суперечностей оцінювалися як наклеп, вияви хворої психіки, антирадянщина. У такий спосіб у країні замість стабільності на два десятиліття утвердився застій.

Заради зміцнення свого владного становища Л. Брежнєв обмежив роль ЦК КПРС як колективного органу вищої партійної влади. Наприкінці 1960-х років

пленуми ЦК КПРС скликалися лише двічі на рік і тривали не довше, як один день. Це перетворило пленуми ЦК на швидкоплинні партійні зібрання, що скликалися заради формального схвалення рішень, обдуманих і прийнятих на засіданнях політбюро.

3. Українське керівництво другої половини 1960-х — першої половини 1980-х років.

Перший секретар ЦК КПУ *Петро Шелест* не вписувався в образ політика періоду неосталінізму. Він став яскравим уособленням тих офіційно автономістських прагнень, якими пройнялася українська партійно-державна верхівка в роки десталінізації. Цей політичний діяч брав на себе сміливість відстоювати економічні інтереси України перед союзним центром. Так, П. Шелест активно захищав вугільну промисловість Донбасу, вимагав вивільнення зовнішньої торгівлі України з-під опіки союзних відомств. Він не сприймав доцільності тієї широкої політики русифікації, яка була розгорнута в Україні в післявоєнний час, прихильно ставився до української мови та мистецтва. При цьому своє ставлення демонстрував в офіційній обстановці, виступаючи на V з'їзді письменників України в 1966 р., перед студентами Київського університету в 1968 р. Секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба в липні 1965 р. дав указівку всім вищим навчальним закладам України за тримісячний термін перейти на викладання навчальних дисциплін українською мовою.

Петро Шелест підтримував зусилля української інтелігенції щодо увічнення історії запорозького козацтва (він і сам походив із козацького роду). У вересні 1965 р. була прийнята постанова Ради міністрів УРСР, що оголошувала острів Хортицю Державним історико-культурним заповідником. Український лідер захищав від ідеологічного переслідування окремих діячів української культури, зокрема І. Дзюбу та І. Світличного.

При цьому П. Шелест залишався типовим діячем радянського часу. Він був досить активним учасником змови проти М. Хрущова. Саме за часів його керівництва в серпні–вересні 1965 р. та січні–квітні 1972 р. відбулися масові арешти представників українського національного руху. Він був одним з ініціаторів придушення «Празької весни», щоб не допустити в Україну проникнення щонайменших антирадянських настроїв.

Однак його самостійність у прийнятті рішень, власні погляди на події були розцінені брежнєвським керівництвом як прояви «місництва» та «націоналізму», і це спричинило його усунення від керівництва Україною. Його книжку «Україно наша Радянська», що вийшла друком у 1970 р., було вилучено з продажу та бібліотек. Петра Шелеста звинуватили в націоналістичних поглядах, в ідеалізації Запорозької Січі та козацтва. У назві цієї книжки «виявили» криптограму «УНР» — абревіатуру Української Народної Республіки.

Петро Шелест

У травні 1972 р. на посаду першого секретаря ЦК КПУ був призначений перевірений і стабільний у поглядах і поведінці **Володимир Щербицький** – представник того ж «дніпропетровського ядра», з якого вийшов і Л. Брежнев. Секретарем з ідеології було призначено **Валентина Маланюка**, полум'яного поборника ідеї «злиття націй», що був відомий жорстким ідеологічним та адміністративним тиском проти української інтелігенції.

Володимир
Щербицький

Володимир Щербицький, наслідуючи Леоніда Брежнева, відмовився від терміна «український народ» і почав вживати «народ України», доклав зусиль і до русифікації політичного життя в Україні. У лютому 1976 р. на XXV з'їзді КПУ він виголосив промову російською мовою. Зрозуміло, що в умовах тоталітаризму публічна поведінка «вождя» означала лише одне: роби, як я. І одразу ж услід за ним на російську мову чи суржик перейшли партапаратники в областях і районах України.

Володимир Щербицький беззастережно виконував усі економічні вимоги Москви, поставивши економіку України в майже повну залежність від союзних підприємств. Точніше, майже 80 % українських підприємств випускали не готову продукцію, а лише окремі деталі, комплекти, які збирали в готові вироби на підприємствах за межами України.

4. Ідеологічні орієнтири партійно-державного керівництва.

З приходом до влади Л. Брежнева питання ідеології було доручено вести воєнничому консерваторові М. Суслову. Саме під його керівництвом згорталася кампанія десталінізації, саме він обрав тактику боягузливого замовчування тих злочинів, про які писали за М. Хрущова. За його розпорядженням знову було заблоковано доступ до архівів.

В офіційних документах, виступах і «працях» нового генсека, у підручниках і посібниках усіх рівнів старанно відтворювалися ідеї та оцінки сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Залишилися незмінними й ідеологічні орієнтації щодо національної самосвідомості. Суслов проводив найбільш жорстку лінію саме в боротьбі з національним рухом взагалі та українським національним рухом зокрема.

Перед брежнєвським партійним керівництвом постала проблема визначення стратегічних ідеологічних орієнтирів. Розпочавши десталінізацію, М. Хрущов вірив, що звільнення соціалістичного ладу від сталінських спотворень у найближчій історичній перспективі забезпечить «тріумфальну перемогу соціалізму над капіталізмом». Саме цим насамперед пояснюється запевнення XXII з'їзду КПРС, що в 1971 р. Радянський Союз випередить США за економічним потенціалом, а в 1980 р. буде побудовано комунізм.

Проте низькі темпи економічного зростання в 1960–1970-х роках дали зрозуміти комуністичним лідерам, що утопічні обіцянки, подані в програмі КПРС, виконані не будуть. Щоб не підривати віри народу в комуністичний міф і не

ставити під сумнів спроможність партійно-радянської верхівки вміло керувати країною, партійні ідеологи в 1967 р. створили концепцію «розвинутого соціалізму». Населення почали переконувати в тому, що розвинутий соціалізм — це передбачений Леніним перехідний етап до комунізму, яким «суб'єктивіст» і «волонтарист» М. Хрущов хотів знехтувати. Засоби масової інформації нав'язували громадянам думку, що розвинутий соціалізм є в історії людської цивілізації тим найвищим етапом розвитку, на якому суспільство втілює ідеал соціальної справедливості, усебічно застосовує досягнення науки та техніки для раціонального господарювання, використання природних і трудових ресурсів, досягає вершин у мистецтві тощо.

Зрештою, нові ідеологічні орієнтири лише дезорієнтували суспільство, позбавляли його рішучості в проведенні назрілих змін.

5. Конституція УРСР 1978 р.

Кампанія з приводу прийняття нової конституції СРСР мала винятково пропагандистський характер. У такий спосіб влада прагнула ознаменувати 60-у річницю жовтневої революції, її обговорення мало на меті подальшу пропагандистську роботу над прищепленням народам СРСР ідей з концепції «розвинутого соціалізму»; вона мала узаконити монополізм комуністичної партії в усіх сферах суспільного життя, узаконити «зрощення» партійних і державних структур.

Після широкого публічного обговорення, у якому взяли участь 35 млн радянських громадян, **7 жовтня 1977 р.** було прийнято *Конституцію СРСР*, а **20 квітня 1978 р.** Верховна Рада УРСР прийняла *Конституцію УРСР*, що була скопійована із союзної. Вона проголосила втілення в життя гасла про зростання ролі народу в управлінні суспільством, надання широких прав громадським організаціям, дотримання демократичних прав і свобод (слова, зборів, віросповідань).

Уперше Конституція СРСР зафіксувала виняткову політичну роль партії в житті суспільства, хоча це суперечило самому принципу конституціоналізму як інструменту демократичного суспільства. Роль КПРС визначалася у відомій ст. 6 не за допомогою юридичних формулювань, а засобами радянської пропагандистської публіцистики: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу».

Як і в конституції 1936 р., у новій конституції зберігалася твердження про можливість виходу кожної республіки зі складу багатонаціональної держави. Однак це було декларацією, не підтвердженою жодним юридичним механізмом. Ця конституція мала лише пропагандистське значення й не відображала життєвих реалій.

працюємо з документами

- Проаналізуйте уривок зі спогадів П. Шелеста про одне із засідань політбюро ЦК КПРС. Визначте, які прояви життя в Україні вважалися керівництвом КПРС націоналістичними, який рівень культури мали ці керівники.

...Секретар ЦК КПРС Суслов: «А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд — уся Україна говорить українською мовою!»

Я аж оторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?»

Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!»

Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є російські школи, є українські школи — на великий жаль, українських шкіл менше».

Демічев: «А Шевченко в них — кумир». І на Сулова дивиться.

Тут мене прорвало: «Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважали великим демократом, геніальним поетом».

Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять».

Суслов втручається: «І потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?» — «Ну а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською». Суслов тоді використав свій найголовніший козир: «Взагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму...»

Леонід Ілліч вирішив змінити тему, пожартувати: «Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили — що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова — це ж... суржик російської мови...»

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила в Україні!»

перевірте свої знання

1. Визначте причини, що призвели до усунення М. Хрущова від влади.
2. Поясніть, чому українське партійно-радянське керівництво теж було причетне до підготовки змови й усунення М. Хрущова.
3. Як усунення М. Хрущова й утвердження при владі Л. Брежнєва вплинуло на долю України і всього Радянського Союзу?
4. Порівняйте державно-політичну діяльність П. Шелеста та В. Щербицького.
5. Розкрийте причини, які призвели до застою радянського суспільства на 20 років. Яке місце в цьому явищі відіграли інтереси партійно-радянської олігархії та номенклатури?
6. Охарактеризуйте ідеологічні орієнтири брежнєвсько-суловського керівництва.
7. Поясніть причини появи та розкрийте сутність концепції «розвинутого соціалізму».

8. Як концепція «розвинутого соціалізму» дезорієнтувала свідомість громадян того часу?
9. Підготуйте коротке повідомлення про мету, характер кампанії з обговорення нової конституції. Дайте коротку характеристику цього історичного документа.

§ 17–18. СТАНОВИЩЕ ЕКОНОМІКИ УРСР ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – ПОЧАТКУ 1980-х років

- Пригадайте визначення поняття «реформа». Від яких чинників залежить успіх у проведенні реформи?
- Чому реформи часто призводять до результатів прямо протилежних запланованим?

1. Причини, що зумовили реформування економіки в другій половині 1960-х років.

Труднощі, які виникли в економіці країни на початку 1960-х років, спонукали радянське керівництво до пошуку рішучих і невідкладних дій. Адже темпи розвитку промисловості й сільського господарства сповільнилися. Приріст національного доходу за 1958–1964 рр. скоротився вдвічі. Зріс розрив між попитом і його реальним товарним забезпеченням, особливо окремих продуктів харчування. Розпочалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане з вилученням з асортименту дешевої продукції. Отже, на початку 1960-х років почали виникати елементи стагнації¹, явища передкризового характеру, що посилювало соціальну напруженість у суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. У вересні 1962 р. газета «Правда» опублікувала статтю професора Харківського інженерно-економічного інституту О. Лібермана «План, прибуток і премія», яка започаткувала широку й плідну дискусію з питань економічного планування та управління.

Професор О. Ліберман писав, що необхідно забезпечити моральну та матеріальну зацікавленість підприємств і працівників, пропонував посилити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками і заводами. Дискусія, яка розгорнулася навколо пропозицій О. Лібермана, істотно позначилася на підготовці господарської реформи 1965 р.

Незважаючи на спротив тих, хто захищав «основи марксизму-ленінізму», багато учених і спеціалістів твердо висловилися за перехід від застарілих адміністративних до економічних методів управління господарством. Важливу роль у дискусії відіграло розширене засідання вченої ради Інституту економіки Академії наук УРСР, що відбулося наприкінці 1964 р. в Києві. Більшість учасників

¹ Стагнація — застій у виробництві, торгівлі.

засідання, які приїхали до Києва з провідних академічних і промислових центрів СРСР, висловилися за нові методи управління та матеріальне стимулювання. Одночасно на деяких підприємствах були проведені економічні експерименти, що на практиці довели правоту вчених-економістів.

2. Спроби реформування економіки в другій половині 1960-х років.

Тим часом нове партійно-державне керівництво, очолене Л. Брежневим, прагнуло зарекомендувати себе як реформатори. Життя надавало їм добру можливість розпочати свою діяльність з економічної реформи, яку назвали «косигінською» за іменем тогочасного голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна. Ця реформа була проголошена у **вересні 1965 р.** постановою ЦК КПРС «*Про покращення управління промисловістю, удосконалення та посилення економічного стимулювання промислового виробництва*». Головними завданнями реформи в промислості були: розширення самостійності підприємств; посилення між ними прямих договірних зв'язків; установлення економічно обґрунтованих цін; матеріальне стимулювання трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінка діяльності підприємств такими показниками, як рентабельність і прибуток; збільшення частки аграрного сектору при перерозподілі національного прибутку.

Реформування розпочалося з ліквідації раднаргоспів й відновлення галузевої системи управління промисловістю (через союзні, союзно-республіканські та республіканські міністерства). Усього після проведення перебудови управління в Україні налічувалося 22 союзних і союзно-республіканських міністерств і 7 республіканських: автомобільного транспорту й шосейних шляхів; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення. Отже, реформа управління промисловістю різко обмежувала реальні можливості Ради міністрів УРСР щодо керівництва народним господарством України й означало повернення до централізації дохрущовського часу.

Одним із головних напрямів реформи стало відновлення принципу сталості планування як перехід до складання п'ятирічних планів розвитку народного господарства (із розподілом найважливіших завдань за роками).

Головним рушієм реформи було розширення господарської самостійності підприємств. Для цього визначалося два шляхи: скорочення кількості планових завдань і показників, обов'язкових для виконання фабриками та заводами, і запровадження повного господарського розрахунку, який раніше мав формальний характер. Із запровадженням повного госпрозрахунку господарська діяльність підприємств оцінювалася насамперед за показниками обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку й виконання завдань щодо постачання найважливіших видів продукції. Що стосувалося питань планування, то пропонувалося насамперед брати до уваги планування завдань щодо фонду заробітної плати, запровадження нової техніки, обсягу централізованих капіталовкладень, уведення в дію виробничих потужностей та основних фондів — усього вісім показників. Решту планових показників підприємствам дозволялося визначати самостійно, зокрема продуктивність праці, середню заробітну плату, собівартість продукції, структуру управління підприємств тощо.

Щоб посилити матеріальне стимулювання трудових колективів та окремих працівників, було змінено наповнення й структуру фондів підприємств. На кожному з них замість фонду підприємства створювалися три самостійні фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення й соціально-культурних заходів і житлового будівництва. Вони утворювалися з відрахувань від прибутку підприємств. Директори підприємств отримали право перерозподіляти кошти між фондами матеріального заохочення й фондами соціально-культурних заходів і житлового будівництва (у межах 20 % цих коштів).

Велике значення мало фінансування підприємств шляхом кредитування, а не шляхом надання дотацій. Це також розглядалося як інструмент економічного стимулювання виробництва й особливо промислового будівництва.

У січні 1966 р. на нові умови роботи перейшли 100 підприємств республіки (1,5 % загальної кількості). Перші кроки реформи дали обнадійливі результати. Зросли продуктивність праці, заробітні плати робітників, постачання населення промисловими товарами. Одночасно пожвавилось й сільськогосподарське виробництво, поліпшилося постачання міст продовольством. У 1970 р. на нові умови роботи було переведено понад 8 тис. заводів і фабрик, які становили 83 % від загальної кількості підприємств, виробляли понад 90 % продукції та давали 90 % прибутків.

За офіційною статистикою, протягом восьмої п'ятирічки (1966–1970) випуск промислової продукції зріс на 50 %. Причому дві третини приросту були отримані за рахунок підвищення продуктивності праці. З огляду на схильність тогочасних керівників підприємств до маніпулювання цифрами, не всі економісти погоджуються, що ті роки були «золотим періодом», найкращим за попередні 30 років. На їхню думку, реформа швидше розладнала старий господарський механізм, аніж створила новий. Через ряд об'єктивних чинників вона була приречена на невдачу. Адже внаслідок протистояння різних сил реформа прагнула поєднати непоєднуване: розширити самостійність підприємств і одночасно відновити всевладність галузевих монополій. Вона, на жаль, не мала комплексного характеру, не змінила ні структурної, ні інвестиційної політики, не зачепила роботи центрального апарату. За таких умов монополізм і централізація командно-адміністративної системи перемогли. Розширенню самостійності підприємств не сприяла й тоталітарна держава.

Широкі права, одержані підприємствами, поступово звужувалися. З часом вони дедалі більше обмежувалися міністерствами й відомствами, аж поки переваги нової системи господарювання були зведені нанівець. Так відбулося повернення до жорсткого директивного планування. Запорукою цього було збереження фундаменту адміністративного управління — централізованого матеріально-технічного постачання.

Реформаторам на чолі з О. Косигінім не вдалося забезпечити й стабільність планових завдань. Адже їм протистояв генеральний секретар Л. Брежнев, який усе більше ставився до реформи з підкресленою байдужістю.

Одночасно був збережений затратний механізм господарювання, який гальмував розвиток економіки й, зокрема, поліпшення якості продукції, упровадження технічних новинок, підвищення ефективності виробництва. Чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього наступного року.

160 Причини були в тому, що нові виробничі завдання планово-фінансові органи й

міністерства встановлювали обов'язково вищими, порівняно з досягнутими за минулий рік чи п'ятирічку. Цей бюрократичний принцип називався «планування від досягнутого». Сперечаючись щодо конкретних економічних результатів реформи, учені погоджувалися з тим, що реформа, незважаючи на приписки господарників та опір командно-адміністративної системи, допоможе всім незаідеологізованим ученим визначити шлях економічних змін, який міг би вивести радянську економіку з перманентного кризового стану.

Після «Празької весни» стримане ставлення влади до реформи змінилося на її рішуче заперечення. Радянське керівництво повернулося до посилення централізованого директивного планування й адміністративного управління. Саме тоді в політичній лексикі з'явився термін «стабілізація». Ним партійно-державна верхівка намагалася приховати свою консервативну позицію, відмовилася від будь-яких спроб реформування суспільства та повернулася до вдосконалення соціалізму сталінського зразка.

Отже, спроба економічної реформи другої половини 1960-х років довела, що економічне реформування неможливе без політичного керівництва, без демократизації органів влади та управління, без реального державного суверенітету республік — складових Радянського Союзу.

3. Економічне становище УРСР у 1970-і — на початку 1980-х років. Промисловість.

До середини 1970-х років українська економіка повністю вичерпала потенціал екстенсивного розвитку, що ґрунтувався на ширшому використанні природних і трудових ресурсів. Оскільки ці ресурси в Україні були обмеженими, то подальший розвиток господарства могли забезпечити лише інтенсивні методи господарювання.

Союзне керівництво вбачало принципово іншою ситуацію щодо шляхів розвитку економіки Радянського Союзу загалом. Його економіка ще зберігала можливість для екстенсивного розвитку. У такій суперечливій ситуації українська економіка перетворювалася на заручницю економічної стратегії союзного центру. Радянське керівництво пов'язувало економічний розвиток СРСР з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. У зв'язку з цим від України й надалі вимагали розширеного видобутку вугілля, металічних руд, виробництва металів і важкого машинобудування, електричної енергії та хімічної продукції.

Унаслідок цього структура промисловості (спотворена ще за часів індустріалізації останньої третини ХІХ ст., а потім закріплена соціалістичною індустріалізацією в 1930-х роках та відбудовою післявоєнного часу) не покращувалася, а погіршувалася й характеризувалася згубною диспропорційністю. Так, частка товарів групи «А» в загальному обсязі валової продукції промисловості України становила в 1970 р. 71 %, у 1985 р. — 72 %, а частка товарів групи «Б», що задовольняла безпосередні споживчі потреби людей, відповідно — 29 % і 28 %. Для порівняння потрібно зазначити, що в розвинутих країнах цей показник досягав 50–60 % і більше.

Диспропорційність проявлялася і в нерівномірності територіального розміщення промислових потужностей. На той час високоіндустріальними були східні та південні області, значно менше промислово розвинутим був західний

регіон. При цьому територія УРСР загалом була перенавантажена великою кількістю промислових підприємств, що в 6–7 разів перевищувало загально-союзний рівень. Більша половина населення України — головна складова економіки — працювали в галузях зі шкідливими для здоров'я умовами праці.

Людські ресурси України все активніше залучалися до освоєння східних регіонів СРСР. За це українська економіка отримувала насамперед дешеві енергоносії, що давало можливість українським підприємствам і галузям не поспішати з переходом на енергозберігаючі технології. Проте така дешевизна лише призвела Україну до економічного відставання від провідних економік світу.

Унаслідок економічної політики союзного уряду показники української економіки погіршувалися й стосовно економік інших республік. Швидко занепадали навіть названі традиційно розвинуті галузі української індустрії. Це відбувалося насамперед через брак нових технологій. В Україні швидко зростала питома вага старих підприємств.

історичний факт

Протягом 1970-х — першої половини 1980-х років рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом у СРСР. Незважаючи на це, за темпами зростання основних виробничих фондів Україна займала в СРСР останнє 15 місце.

Використання застарілих технологій, фізичне й моральне старіння основних виробничих фондів, зорієнтованість екстенсивної економіки на кількісні (так звані валові), а не на якісні показники, призвели до того, що якість промислових виробів постійно знижувалася.

історичний факт

У 1986 р. в загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9 % виробів.

Основою радянської економіки традиційно вважався паливно-енергетичний комплекс. Це твердження безпосередньо стосувалося й України. Протягом цього періоду в УРСР стали до ладу найбільша в Європі Запорізька, а також Вуглегірська, Криворізька, Придністровська ТЕЦ, Бурштинська ДРЕС та інші теплові електростанції.

Будівництво першого енергоблоку
ЧАЕС. 1978 р.

Помітних успіхів досягли нафтовика та газовики. У середині 1970-х років було введено в дію 26 нових нафтових і газових родовищ. Проте зменшилося видобування вугілля. Донбас давав щорічно майже 200 млн т вугілля в першій половині 1970-х років, 190 млн т — у другій половині 1970-х і менше як 180 млн т — у першій половині 1980-х. З кожною п'ятирічкою його собівартість зростала. Для того щоб видобути вугілля, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі пласти або розробляти нові пласти породи глибше під землею.

Одночасно швидко розбудовувалася ядерна енергетика. В Україні, на яку припадало лише 2,6 % території Радянського Союзу, було побудовано майже 40 % атомних енергоблоків. При цьому значна їх частина (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) виробляли електроенергію не для України, а для європейських країн — сателітів Радянського Союзу.

4. Окремі здобутки української економіки другої половини 1960-х — першої половини 1980-х років.

Незважаючи на ряд суперечностей, економіку України не можна порівняти з економікою будь-якої європейської країни. В УРСР з'являлися нові потужні підприємства, які зміцнювали її економічний потенціал. Тогочасна промисловість УРСР продовжувала вражати своїми здобутками, однак лише на окремих напрямках.

Так, у 1965 р. на Харківському турбінному заводі виготовили турбіну, яка за потужністю дорівнювала Каховській ГЕС. У 1966 р. на Київському авіаційному заводі освоїли випуск літака «Антей» (конструктор О. Антонов). У 1960 р. на Запорізькому заводі «Комунар» зійшли з конвеєра перші справді народні автомобілі «Запорожець» — ЗАЗ-965, у 1967 р. — ЗАЗ-966. Запорізький завод трансформаторів виготовив найпотужніший у світі трансформатор для Красноярської ГЕС. У 1969 р. Новомосковський трубний завод (Дніпропетровська обл.) уперше у світі випустив для магістральних газопроводів труби діаметром 2,5 м.

Автомобіль «Запорожець».
1960-і роки

У 1966–1970 рр. в УРСР було споруджено 250 великих підприємств. У 1970 р. завершено будівництво магістрального нафтопроводу «Дружба» тощо. На початку 1970-х років завершилася електрифікація сіл.

У 1971 р. Миколаївський суднобудівний завод збудував науково-дослідне судно «Сергій Корольов». У Білій Церкві в 1972 р. запрацював новий шинний завод. У 1973 р. в Рівному і Черкасах уведено в дію хімічні комбінати, що випускали 765 тис. т мінеральних добрив щорічно. У 1976 р. в Києві почав працювати найбільший в Європі циклотрон.

На українську промисловість припадало 17 % промислового виробництва СРСР і понад 23 % виробництва сільськогосподарської продукції.

Радянська Україна серед союзних республік посідала друге місце в зовнішньоторговельному обігу СРСР. УРСР експортувала продукцію до 25 європейських країн, до 24 азійських, 35 країн Американського та Африканського континентів, до Австралії та Нової Зеландії. Найважливішими статтями експорту були машини, засоби автоматизації, залізна руда, прокат чорних металів, сільгосппродукція тощо.

Україна залишалася й заручницею конфронтаційної політики Радянського Союзу на міжнародній арені. Переважна частина виробничих потужностей України була задіяна у військово-промисловому комплексі. У середині 1970-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила

понад 60 %. На військову промисловість працювало майже 80 % машинобудівних заводів України.

Тягар ВПК, постійні суперечності командно-адміністративної системи щодалі ускладнювали стан української економіки. Це проявилось в зниженні ряду вагомих показників. Щорічно знижувалася рентабельність підприємств. У 1970 р. відношення прибутку до вартості основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів у промисловості УРСР становило 21,8 %, у 1985 р. — 11,1 %. Приріст обсягів виробництва знизився з 50 до 14 %, продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %, приріст національного доходу — з 45 до 16 %.

Однією із серйозних вад радянської економіки була її матеріало- та енергозатратність. Так на виробництво одиниці національного доходу в СРСР витрачалося у 2 рази більше сировини й матеріалів та у 3–4 рази більше енергоносіїв, ніж у розвинутих країнах.

на думку вченого

Як сформулював історик економіки Б. Лановик, «складається враження, що радянська промисловість зводилася до схеми: “Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин...”»

За даними доктора економічних наук М. Лемешева, 60–80 % товарів, які вироблялися в 1980-х роках, нікому не були потрібні.

Отже, економічна ситуація в УРСР засвідчувала, що із середини 1960-х до середини 1980-х років, незважаючи на вагомні показники виробництва, у промисловості республіки намітилося сповільнення темпів її розвитку, що мало всі ознаки економічної кризи. Командно-адміністративна економіка в середині 1980-х років вичерпала свої можливості й не могла подолати кризові явища.

5. Аграрна політика. Становище в сільському господарстві в УРСР у 1960-х — на початку 1980-х років.

Гострі проблеми постали перед сільським господарством України. Порівняно з промисловістю воно займало в УРСР другорядні позиції. Важкий стан сільськогосподарського виробництва насамперед був зумовлений колгоспно-радгоспною системою організації праці селян. Іншою вагомою причиною було постійне визискування села шляхом заниження цін на сільськогосподарську продукцію та завищення цін на промислові товари. Прибутки села знижували ціни, установлені компартійно-радянським керівництвом. Ціни на промислові товари перевищували ціни на сільгосппродукцію у 20 разів. Тому на селі впродовж десятиліть зберігався низький рівень оплати праці, не вистачало техніки, побутові умови селян були незадовільними. Усе частіше молодь виїжджала із сільської місцевості до міст на роботу і навчання.

Комплекс названих причин призвів до того, що в 1964 р. з 9600 колгоспів 4000 стали збитковими. Темпи приросту сільгосппродукції були невисокими. Колгоспна система не забезпечувала високопродуктивну працю; а тому влада й надалі вбачала вихід в екстенсивних шляхах нарощування сільськогосподарської продукції, наказуючи розширювати посівні площі. Керівники радгоспів і колгоспів не лише ревно виконували накази, а й розорювали ще більше площ.

Їх не враховували у звітах, а вирощену на них продукцію приплюсовували до урожаю, отриманого на офіційних площах, сподіваючись на премії та нагороди за «успіхи». Подібні речі спостерігалися й у тваринництві.

Яким же мав бути вихід із кризової ситуації? Тільки держава зі своїх ресурсів мала надати колгоспам необхідну матеріальну та фінансову допомогу, ставши передусім на шлях еквівалентного обміну промислових товарів і продукції сільського господарства.

Насамперед у жовтні 1964 р. була припинена політика утискування особистих селянських і міських підсобних господарств. Службовцям і робітникам надавалися в користування земельні ділянки від 0,08 до 0,4 га на сім'ю, скасовувались укази попередньої влади про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживали в містах, ліквідувався щорічний податок на худобу колгоспників, їм повертали земельні наділи, відібрані за часів М. Хрущова. Відтепер земельні ділянки (залежно від регіону) становили від 0,31 до 0,61 га. Колгоспи отримали право продавати селянам велику рогату худобу з колгоспних ферм. Після вжитих заходів кількість присадибних ділянок зросла до 9 млн. Усього у власному користуванні колгоспників було 2,6 млн га землі (8 % орної).

історичний факт

Колгоспники виробляли 31 % загальносоюзного обсягу м'яса, 29 % молока, 50 % яєць і картоплі, 24 % овочів, 35 % винограду.

У 1965 р. була зроблена спроба підняти рівень сільськогосподарського виробництва шляхом матеріального стимулювання. Передусім було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, у тому числі включаючи велику рогату худобу та свиней. Відтоді визначалися стабільні плани постачання державі сільгосппродуктів на 5 років наперед. Усе це сприяло зростанню в 1966 р. обсягу валової продукції сільського господарства на 8 % (раніше воно становило 1,7 %).

У 1966 р. в колгоспах запроваджувалася хоча й мінімальна, але гарантована грошова оплата праці. Економічно слабкі колгоспи отримали від держави кредити для забезпечення оплати праці колгоспників, а також право мати власні рахунки в банку, брати короткотермінові та довготермінові кредити.

На цьому етапі найскладнішою галуззю сільського господарства залишалось тваринництво. Так, у 1970 р. в УРСР вироблялося 2,9 млн т м'яса. Однак витрати на його виробництво були надто великими. Молока виробляли до 18,7 млн т при середньорічному удої від однієї корови трохи більше 2,2 тис. л молока. Порівняно з провідними країнами Європи це був низький показник.

У другій половині 1960-х — у 1970-х роках в УРСР птахівництво було переведено на індустріальні технології. Яйця та м'ясо вироблялися на 38 великих птахофабриках. Однак збільшення виробництва м'яса серйозно гальмувалося через слабку кормову базу тваринництва.

Упродовж 1965–1985 рр. постійно зростало технічне оснащення сільського господарства. Однак це комплексне завдання було зведене до постачання сільському господарству однотипної низькоякісної техніки. Колгоспи та радгоспи щорічно отримували до 20 тис. тракторів, 30 тис. бурякозбиральних комбайнів. За цей період у 1,6 раза збільшився парк тракторів, у 1,5 раза — комбайнів, у 1,3 раза — вантажних автомобілів.

Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників.
Листопад 1969 р.

Частка ручної праці в українському селі в загальному обсязі робіт залишалася значною, особливо у тваринництві. Тут вона досягала 37 %. Дуже повільно відбувалася електрифікація сільського господарства. У 1967 р. 6 млн сільського населення (27 %) ще не були підключені до електромереж.

Одним із важливих напрямів підвищення родючості ґрунтів розглядалася хімізація сільськогосподарського виробництва. Виробництво мінеральних добрив для села забезпечували Вінницький, Черкаський, Рівненський та інші хімком-

бінати. Хімічна промисловість України виробляла мільйони тонн мінеральних добрив і десятки тисяч тонн засобів для захисту рослин від шкідників. Разом із тим некваліфіковане застосування хімічних речовин часто призводило до забруднення ґрунтів і сільськогосподарської продукції.

У 1960–1980-х роках набули великих масштабів меліоративні роботи. Деколи вони проводилися без належного наукового обґрунтування. Унаслідок цього виникло порушення екологічного балансу природних комплексів: ерозія та виснаження родючих ґрунтів, підтоплення сіл, розорювання лук і пасовищ.

Технічне оснащення, меліорація, хімізація, електрифікація потребували величезних коштів, що привели до створення потужних виробничих фондів.

історичний факт

Лише протягом 1970-х років у сільськогосподарське виробництво було вкладено 27 % коштів, призначених для економіки Української РСР.

Використання капіталовкладень було вкрай неефективним. Більше того, фондівдача постійно знижувалася. Порівняно з 1965–1970 рр. у 1980–1985 рр. фондівдача скоротилася майже на 60 %. Щоб посилити ефективність сільськогосподарського виробництва та збільшити фондівдачу, з 1967 р. всі колгоспи й радгоспи почали переходити на госпрозрахунок. У травні 1970 р. знову були підвищені державні закупівельні ціни на м'ясо та молоко.

Влада намагалася підвищити ефективність сільського господарства шляхом чергової зміни системи управління. У 1982 р. в районах і областях республіки були утворені агропромислові об'єднання, покликані подолати відомчі бар'єри. Однак заходи адміністративного характеру не могли забезпечити міцних виробничих зв'язків сільськогосподарських підприємств із переробною промисловістю, подолати хронічне відставання колгоспно-радгоспного виробництва.

Чергова управлінська реформа нічого не змогла змінити за суттю. Негативні тенденції стрімко зростали. Темпи приросту продукції сільського господарства знижувалися, що й змусило вище партійно-державне керівництво розробити спеціальну продовольчу програму. Ухвалена навесні 1982 р. й широко розрекламована, вона не була виконана. Промислово розвинуті регіони все більше страждали від

нестачі продовольства. А колгоспи та радгоспи, маючи значні виробничі фонди, не спромоглися задовольнити зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію.

Невтішний стан речей у сільському господарстві доповнювало вкрай неефективне використання трудових ресурсів. Підтвердженням цього стали традиційні сезонні «мобілізації» армійських підрозділів, учнівських і студентських колективів, працівників науково-дослідних установ на «боротьбу за урожай».

Проте зібрана навіть із використанням надзвичайних засобів продукція далеко не завжди доходила до споживача. Відсутність і недосконалість системи її переробки та збереження призводила до щорічних втрат, які за окремими видами продукції перевищували 30 % від зібраного.

Життя показало, що жодні програми, які ґрунтуються на старих формах господарювання та застарілих методах управління, не спроможні вивести економіку країни з глухого «застійного» кута. Назрівала нагальна потреба радикальних змін, однак радянське керівництво всіма засобами їх не допускало. Декларуючи в заявах підтримку ініціативи, самостійності, госпрозрахунку, брежнєвське керівництво своїми реальними діями зміцнювало командну систему та адміністративний контроль.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок з резолюції XXIV з'їзду КПРС. Подумайте, яким економічним зрушенням в економіці СРСР та радянської України поклав край цей документ. Поясніть, чому компартійне керівництво приховувало свої справжні наміри та дії за ідеологічною риторикою.
- Кого і що мало на увазі партійне керівництво під формулюваннями «агентура імперіалізму», «революційна сутність марксизму-ленінізму», «шлях для проникнення буржуазної ідеології»?

...Досвід чехословацьких подій знову нагадав про необхідність підвищувати пильність щодо підступів імперіалізму та його агентури в країнах соціалістичної співдружності, про значення послідовної боротьби проти вразливого опортунізму, який під виглядом «поліпшення» соціалізму намагається вихолостити революційну сутність марксизму-ленінізму та розчищає шлях для проникнення буржуазної ідеології.

перевірте свої знання

1. Визначте причини, які спонукали радянське керівництво до пошуків нових механізмів господарювання в середині 1960-х років.
2. Яку роль відіграли вчені в підготовці проекту економічної реформи?
3. Розкрийте загальний зміст і окремі напрями економічної реформи другої половини 1960-х років.
4. Доведіть, що реформа знову обмежила господарську самостійність УРСР у складі Радянського Союзу.
5. Яких успіхів досягла економічна реформа? Чому вчені скептично ставляться до цифрових показників, які характеризують економічні зміни в ході реформи?
6. Укажіть причини згорання реформи. Назвіть причини, що зумовлювалися радянською системою.
7. Визначте головну суперечність розвитку, що склалася між потребами економічного розвитку України та курсом розвитку СРСР.

8. Охарактеризуйте наслідки підпорядкування української економіки загальносоюзному курсу на освоєння Сибіру та Далекого Сходу.
9. Дайте розгорнуту характеристику стану економіки УРСР у середині 1960-х — середині 1980-х років. Складіть таблицю:

Сутність економічної проблеми	Причини виникнення

10. Знайдіть у тексті підручника приклади, які засвідчують доволі високий загальний потенціал економіки радянської України.
11. Визначте причини важкого становища сільського господарства, яке склалось у середині 1960-х років.
12. Розкрийте зміст заходів виходу з кризової ситуації в сільському господарстві, які вживала влада.
13. Чому, незважаючи на вжиті заходи, ситуація в сільськогосподарському виробництві залишалася кризовою?
14. Уявіть себе журналістом, що готує статтю «Вихід із глухого “застійного” кута, або шляхи вирішення суперечностей радянської економіки в середині 1980-х років».

§ 19. ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

- Чим, на ваш погляд, зумовлюється якість життя? Як вона визначається матеріальним становищем? Яке місце у ній мають займати духовні цінності, культура загалом?

1. Соціально-демографічна ситуація.

На початку 1960-х років Україні вдалося подолати жахливі демографічні наслідки Другої світової війни, сталінських репресій та голодоморів. У 1960 р. загальна чисельність населення республіки становила 42,4 млн мешканців, з яких 22,6 млн, або 53 %, були сільськими жителями. На середину 1980-х років чисельність населення республіки перевищила 50 млн. Україна перебувала на шостому місці в Європі за кількістю населення після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції.

В Україні розгорталися процеси урбанізації. До 1985 р. чисельність міських мешканців зростає до 66 %. Відповідно число мешканців села скоротилося до 34 %. Зростання чисельності населення відбувалося як за рахунок природного, так і механічного приросту. Україна належала до небагатьох регіонів СРСР із позитивним балансом міграції.

У 1980-х роках Українська РСР утратила позитивну демографічну динаміку і постала перед загрозою депопуляції — абсолютного скорочення чисельності населення. Це було зумовлено й урбанізаційними процесами, і складними соціально-економічними умовами, такими як незадовільні житлові умови, висока зайнятість жінок у суспільному виробництві (90%), низький рівень системи охорони здоров'я дітей та ін.

2. Зміни в соціальній структурі населення.

Зміни в соціальній структурі насамперед зумовлювалися екстенсивним розвитком індустріальних галузей. Такий розвиток постійно потребував зростання чисельності робітничого класу. На початку 1960-х років робітники вже становили половину зайнятої у виробництві робочої сили, до середини 1980-х років їхня частка становила 60 %. Однак подальше зростання робітництва сповільнилося через соціально-економічні та демографічні причини. Робітничий клас являв собою строкату, розділену багатьма соціальними характеристиками верству. До неї входили промислові робітники, працівники сфери транспорту і будівництва, нарешті, працівники радгоспів, зайняті сільськогосподарською працею. Недостатні капіталовкладення в оновлення застарілого устаткування й механізацію праці призвели до того, що майже 40 % робітників промисловості та 60 % будівельників були зайняті низькокваліфікованою ручною працею. Паралельно зі зростанням чисельності робітників скорочувалася чисельність селянства. Якщо в 1960-х роках воно становило половину населення України, то в 1985 р. — уже третину.

Швидко зростала чисельність інтелігенції — працівників інтелектуальної сфери з вищою та середньою спеціальною освітою. Протягом цих років її частка сягнула чверті всіх працівників народного господарства.

Роль соціально, економічно й політично провідної верстви відігравав номенклатурно-бюрократичний апарат компартії та радянських державних установ.

3. Зміни в національній структурі населення.

Протягом середини 1960-х — початку 1980-х років національний склад населення України урізноманітнювався. Офіційна пропаганда наголошувала, що в Українській РСР проживають представники понад ста націй і народностей. Така інформація була правдивою. Проте більшість із них в Україні була представлена лише окремими особами чи малочисельними групами. Матеріали проведеного в СРСР 1989 р. перепису засвідчили, що майже 95 % мешканців України становили представники українського та російського етносів. Інші народи усі разом взяті становили трохи більше 5 % населення України.

Інформацію про найчисельніших із них містить таблиця, складена на основі даних перепису 1989 р.

Назва народу	Кількість, тис. осіб	Чисельність, %	Назва народу	Кількість, тис. осіб	Чисельність, %
євреї	486 326	0,9	вірмени	54 200	0,09
білоруси	440 045	0,9	цигани	47 917	0,09
молдавани	324 525	0,6	кримські татари	46 807	0,09
болгари	233 800	0,5	німці	37 849	0,07
поляки	219 179	0,4	азербайджанці	36 961	0,07
угорці	163 111	0,3	гагаузи	31 967	0,06
румуні	134 825	0,25	грузини	23 530	0,05
греки	98 524	0,2	чехи	9122	0,02
татари	86 825	0,17	словаки	7943	0,02

Від кількох сотень до кількох тисяч осіб представлені громадяни інших національностей, уключаючи й кримських автохтонів — караїмів і кримчаків.

Що стосується співвідношення українців і росіян, то матеріали переписів 1959 та 1989 рр. свідчать, що за 30 років відносне число українців у республіці зменшилося з 76,8 до 72,7 %, тоді як відносне число росіян зросло з 16,7 до 22,1 %. Це був наслідок не швидкого природного приросту, а політики сприяння союзною владою міжреспубліканських міграцій заради перетворення союзних республік у багатонаціональні утворення. На думку ідеологів, це мало наочно засвідчувати факт створення нової історичної спільності — радянського народу й одночасно вибивати ґрунт з-під ніг націоналістів.

Суттєво змінилася й чисельність інших народів. На 350 тис. скоротилася чисельність євреїв, яким було дозволено емігрувати із СРСР під приводом «возз'єднання сімей». На 144 тис. скоротилася чисельність поляків, на 5,5 та 6 тис. за ці роки скоротилася й чисельність чехів і словаків. Унаслідок скорочення природного приросту зменшилася кількість болгар, угорців, греків. Нерівномірно, але неухильно зростала чисельність вірмен і азербайджанців. Починаючи з 1979 р. до України почали повертатися депортовані кримські татари та німці.

Зміни в національній структурі населення України довели необґрунтованість заяв про формування в СРСР нової історичної спільності — радянського народу. Насамперед своєю поведінкою її заперечували українці. Так унаслідок урбанізації у 1979 р. вперше в історії склалася ситуація, коли більшість — 53 % етнічних українців — стала мешканцями міста. Однак урбанізація не привела до втрати ними своєї самобутності та національного самоусвідомлення. Так число українців, які називали українську мову рідною, продовжувало зростати. Якщо у 1959 р. таких було 30'млн, то в 1989 р. — 37,4. Виявилося, що навіть мешканці Східної України, що перейшли на спілкування російською мовою, продовжували й продовжують досі сприймати себе українцями з огляду на зв'язок з українською землею, матеріальною культурою, ставленням до життя і головних життєвих цінностей.

4. Матеріальний рівень життя населення та його соціальні прояви.

Розпочаті М. Хрущовим позитивні зрушення в соціальній політиці були продовжені брежнєвським керівництвом. Протягом 1965–1985 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла майже вдвічі. Швидшими темпами, ніж у робітників, зростала оплата праці колгоспників, а відповідно скорочувалося й відставання в оплаті їхньої праці, характерне для попередніх десятиліть. Одночасно збільшувався й розмір пенсій. Особливо високими темпами зростання життєвого рівня характеризувалися 1965–1970 рр. У наступні 15 років темпи підвищення добробуту знизилися. Загалом же протягом 1965–1985 рр. матеріальний добробут (якщо враховувати лише цифри заробітної плати) зріс у 1,85 раза.

Прискорені урбанізаційні процеси того часу потребували постійного нарощування житлового будівництва. І хоча нарощування не відбулося, усе-таки обсяги житлового будівництва, задані з часів М. Хрущова, майже не скорочувалися і в наступні роки. Як наслідок, протягом зазначених двох десятиліть в Україні було

збудовано 7,3 млн квартир, до яких вселилося 33 млн осіб. Однак житлова проблема так і не була вирішена. У 1981–1985 рр. 1,5 млн черговиків ще продовжували чекати черги на отримання житла. Новосели ж повинні були втішатися скромною житловою площею: 9,9 м² на одну особу в 1960 р. та 14 м² у 1980 р. Тому лише члени нечисельних сімей могли сподіватися на окрему кімнату. Надзвичайно низькою була і якість безоплатного житла. Тому заселення в нову квартиру зазвичай розпочиналося з ремонтних робіт.

Житловий масив Березняки.
м. Київ. 1970-і роки

Швидкими темпами відбувалося газифікування міст і селищ України. У 1971 р. був газифікований останній обласний центр — Кіровоград. На початку 1970-х років завершилася електрифікація сіл, робилися перші кроки з газифікації.

Швидкі темпи будівництва житла вражали громадян. На їхніх очах виростали цілі міста й мікрорайони. Проте характерною ознакою новозбудованих районів була нерозвинутість комунальної сфери. Централізація коштів на новобудовах вела до стримування, а нерідко до занепаду комунального господарства старих міст. Так на початок 1970-х років у 60 містах була відсутня каналізація. Багато сотень селищ міського типу страждали через відсутність каналізації та централізованого постачання води.

Суперечлива ситуація склалася щодо забезпечення громадян безоплатним медичним обслуговуванням. З одного боку, за чисельністю медичного персоналу та кількістю лікарняних ліжок у розрахунку на одну особу Україна, разом з іншими радянськими республіками, займала перші місця у світі, більше ніж удвічі випереджаючи розвинені країни. Однак при високих кількісних показниках медичні заклади характеризувалися слабкою технічною оснащеністю, а лікарняні ліжка ставили навіть у коридорах і непристосованих приміщеннях. На підготовку лікарів витрачалося в 10 разів менше коштів, ніж у розвинутих країнах.

Серйозні труднощі виникали й у питаннях забезпечення громадян товарами широкого вжитку, як щоденного, так і довготермінового. І хоча держава докладала багато зусиль, щоб розширити виробництво таких товарів, як телевізори, холодильники, пральні машини, пылососи, автомобілі, — вони завжди належали до групи дефіцитних товарів. Значною мірою проблему соціального тиску на державу щодо задоволення природних соціальних потреб вирішували самі громадяни, завдяки такій ментальній рисі, як заощадливість. Замість того щоб купувати товари, вони накопичували кошти на «чорний день».

історичний факт

Наприкінці 1970-х років сума коштів громадян на рахунках в ощадних касах досягла 32 млрд крб, а в 1986 р. пододала рубіж у 54 млрд.

Зрештою, усі зусилля радянського уряду щодо підвищення добробуту були доволі незначними. Вони виглядали вагомо хіба що порівняно зі сталінським часом і дуже скромно — порівняно зі світовими.

історичний факт

За підрахунками економістів, рівень споживання на одну особу в Радянському Союзі становив майже половину рівня США, а за рівнем добробуту СРСР займав у ті роки 50–60 місця у світі. У 1982 р., щоб купити товарів на тиждень, у Вашингтоні потрібно було працювати 18 годин, а в Києві — 53 години.

У першій половині 1980-х років Україна з її багатими природно-кліматичними умовами та промисловим потенціалом за рівнем споживання займала в СРСР скромне 5-е місце після Росії, Литви, Латвії та Естонії. Однією з причин цього була наявність в Україні надлишкової робочої сили, а отже, і її дешевизна. Як наслідок, заробітна плата в Українській РСР була на 10 % нижчою, ніж в середньому по Радянському Союзу.

Головною причиною відставання соціальної сфери була, звичайно, відсутність ринкових механізмів господарювання, здатних швидко реагувати на потреби людей. Однак соціалістична економіка керувалася «вручну» рішеннями командно-адміністративної системи. Над нею тяжіла диспропорційна структура економіки з багатократним відставанням виробництва товарів широкого вжитку (виробництва товарів групи «Б»). Підвищення заробітної плати в усіх сферах економіки, у тому числі у важкій індустрії (виробництво товарів групи «А»), призвело до диспропорцій на споживчому ринку. Протягом 1971–1985 рр. обсяг грошової маси в обігу збільшився більше ніж утричі, а виробництво товарів народного споживання — тільки вдвічі.

Така ситуація породжувала інфляційні процеси. Радянський карбованець поступово втрачав свою купівельну спроможність. У 1984 р. карбованець відповідав 54 копійкам карбованця 1960-х років. Тому отримання працівниками більшої кількості грошових знаків (номінальної) ще не означало підвищення реальної заробітної плати, яка дозволяла б придбати більшу кількість товарів. Спроби радянського керівництва стримувати інфляцію призвели до виникнення таких соціально-економічних явищ, як дефіцит товарів. Ганебною прикметою життя народу стали постійні черги в магазинах, «діставання» товарів через знайомих працівників баз і складів і т.п.

Ці явища повністю суперечили обіцянкам політичних лідерів про турботу добробуту народу. Починаючи з XXIII з'їзду КПРС (березень 1966 р.), вони заявляли, що «найвища мета суспільного виробництва за соціалізму — найбільш повне забезпечення матеріальних і духовних потреб людей, що зростають». Це положення навіть було проголошене «основним економічним законом соціалізму» і в 1978 р. зафіксоване в Конституції Української РСР.

Черга за дефіцитним товаром.
1980-і роки

Однак на перешкоді втілення в життя цих заяв ставали інші партійні рішення, які потребували колосальних витрат бюджету. На з'їзді було проголошено поворот до більш жорсткої зовнішньої політики СРСР, спрямованої на боротьбу за вплив на країни третього світу. Перед радянською економікою ставили завдання досягнути воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО.

Щоб виконати одночасно й соціальні обіцянки, і брати участь на рівних у гонці озброєнь, потрібно було збільшувати видатки бюджету. Це, зі свого боку, вимагало пошуку шляхів його швидкого наповнення. Однак відмова від економічного реформування, об'єктивні вади неринкової економіки не дозволяли знайти такі шляхи. Отже, Радянський Союз, уключаючи й Україну, потрапив у пастку бюджетного дисбалансу. Для того щоб урівноважити видатки й прибутки, радянський уряд розпочав продаж за кордон нафти і газу, золотого запасу, брав за кордоном позики.

Нарешті влада вдалася й до непопулярних і навіть небезпечних у соціальному сенсі заходів. Вона підвищила роздрібні ціни на такі престижні тоді товари, як ювелірні вироби, кришталі, килими, вироби з хутра, а також на товари широкого вжитку: меблі, шерстяні вироби, будівельні матеріали, бензин. Зросли ціни й на комунальні послуги та транспорт.

У 1970-х роках дисбаланс бюджету став покриватися за рахунок форсування продажу алкогольних напоїв. Надмірне споживання алкоголю призводило до складних моральних проблем, проблем сімейних бюджетів, а невдовзі перетворилося на загрозу генофонду населення. Проте проблеми, породжувані алкоголізмом, цинічно замовчувалися владою.

Дефіцит товарів і послуг вів до зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку в Радянському Союзі «тіньової» економіки.

історичний факт

Протягом 1960-х — до кінця 1980-х років «тіньовий» сектор економіки зріс у 30 разів і становив більш як 20 % від національного доходу.

«Тіньова» економіка сприяла створенню такого асоціального утворення, як організована злочинність. Дефіцит призвів до появи так званих «престижних» і «непрестижних» професій. Престижними ставали професії та робочі місця, пов'язані з виробництвом, розподілом і продажем дефіцитних товарів. Невиправдано високе соціальне становище, опираючись на зв'язки своїх «господарів», зайняла професійна обслуга чиновників високого рангу. З'явилися навіть престижні міста й регіони, які відрізнялися один від одного рівнем постачання.

Відвертим проявом неспроможності радянської влади й комуністичної партії забезпечити справедливу соціальну політику стало вирівнювання оплати праці різних верств населення. Підняття мінімальної заробітної плати й одночасне обмеження високих заробітків призвели до того, що в середині 1980-х років відновилася зрівнялівка в оплаті праці високо- та низькокваліфікованих робітників. Заробітна плата інженерно-технічних працівників максимум на 10 % перевищувала заробітну плату робітників. У багатьох галузях промисловості заробітки інженерів були суттєво нижчими, ніж робітників. Це призводило до зниження престижності освіти, формувало небажання набуття високої кваліфікації, позбавляло трудівників дієвих стимулів до високопродуктивної трудової діяльності.

Досягнувши певних позитивних зрушень у соціальній сфері, керівництво радянської України так і не вирішило багато важливих проблем. Для їх вирішення потрібні були насамперед визнання, а не замовчування, рішучі й докорінні

перетворення у сфері соціальної політики, відхід від ідеологічних стереотипів, які перешкоджали, зрештою, утіленню в життя головного принципу соціальної справедливості — забезпечення людей відповідно до виконання ними суспільно значущих функцій, унеску в суспільні справи.

працюємо з документами

- Визначте, яку соціальну проблему порушує кореспондент гумористично-сатиричного журналу «Перець» (1967, № 2). Чому він її подає в гумористичній формі?

Івано-Франківськ. Тут в обласній інфекційній лікарні, що на околиці міста, проводять незаплановані досліді. З'ясовується вплив звуку на хворих. Методика досить проста: за кілька десятків метрів од лікарні проходить залізниця, і паровози, як правило, якраз проти лікарні подають такі гучні гудки, яких і здорова людина не зможе витримати. Особливо вночі.

Результати дослідів явні: крім тих хвороб, що уже є у хворих, починають ще й розладнуватися нерви. Не впливають ці досліді лише на працівників Івано-Франківського відділення Львівської залізниці. Нерви в них на місці.

- Прочитайте уривок із сатиричного матеріалу, опублікованого в журналі «Перець» (1972 р., № 2). З'ясуйте таку особливість радянського торгового обслуговування, як «товар в нагрузку». Подумайте, чому такі факти тоді проявлялися повсюдно.

Друже Перче... може ти знаєш, як із селітри робити горючий газ? Бо ми всім селом ламаємо голови над цим питанням і ніяк вирішити його не можемо. А почалося з того, що завідувача нашим господарським магазином ...кожному, хто купував газовий балон, у навантаження додавала мішок селітри. На наш запитання, для чого ця селітра, завмаг відповідала, що так розпорядилося начальство...

с. Смирновка Лозівського р-ну Харківської обл.

перевірте свої знання

1. Поясніть, чому демографічна ситуація в багатьох випадках є віддзеркаленням соціально-економічного становища суспільства. У чому сутність цього віддзеркалення?
2. Витлумачте зміст терміну *депопуляція*. Визначте причини, які зумовили загрозу депопуляції в УРСР у 1980-х роках.
3. Охарактеризуйте зміни в соціальній структурі населення. Визначте провідну тенденцію в змінах.
4. У чому полягають особливості багатонаціонального складу населення України? Подумайте, під впливом яких історичних і політичних причин формувалася національна структура України тих років.
5. Доведіть, що ідея «нової історичної спільності — радянського народу» в УРСР так і не була втілена в життя.
6. Назвіть напрями підвищення добробуту, які вважалися в Українській РСР першочерговими.

7. Порівняйте успіхи в соціальній політиці УРСР із соціальними умовами в розвинутих країнах і республіках Радянського Союзу.
8. Визначте причини, які зумовили хронічне відставання соціальної сфери в Радянській Україні.
9. Проаналізуйте, які негативні соціальні наслідки зумовили дефіцит товарів.
10. Чим було зумовлене і до чого призвело вирівнювання заробітних плат кваліфікованих і некваліфікованих робітників, робітників та інженерно-технічних працівників?

§ 20. ЖИТТЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ТА НАРОДУ

- Чи було реалізоване в СРСР гасло рівності та справедливості?
- Подумайте, чи була мораль у СРСР єдина для всіх, чи кожна соціальна верства мала свою мораль?

1. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури.

Номенклатурою називають перелік посад в органах влади, партіях, економічних структурах та осіб, які на них перебувають. У країнах, де ще не сформувалося громадянське суспільство, а політична культура знаходиться на низькому рівні, номенклатура утворює закриту соціальну касту. Відомо, що чим нижчий розвиток демократичних інститутів у державі, тим більше привілеїв має її номенклатура.

Партійно-державна номенклатура в СРСР — це привілейована правляча верства. До номенклатурного списку входили тільки члени КПРС. Правила клановості, родинних зв'язків, знайомств, телефонне право були важливими при підборі кадрів. Віддати під суд члена цієї касты могли тільки тоді, коли він «зрадив» своїх чи скоїв тяжкий злочин. Привілеї та пільги як певна система почали формуватися з перших років перебування більшовиків при владі. Інформація про привілеї не розголошувалася, оскільки могла викликати невдоволення населення.

Комуністична пропаганда постійно наголошувала, що радянське суспільство побудоване на засадах рівності та справедливості. Однак насправді партійно-державна номенклатура в СРСР порівняно з іншими верствами населення перебувала в привілейованому становищі, тобто мала переваги перед іншими, користувалася узаконеними чи незаконними прихованими пільгами, які давала належність до стану чиновництва. Вони були органічно пов'язані з тоталітарним характером влади, її закритістю. Привілеї та пільги вважалися своєюрідною формою заохочення до праці, утримання в номенклатурній «обоймі», спонукання та стимулу до вірної служби владі, відданості керівництву.

Привілеї та пільги стосувалися передусім перших життєвих потреб. Належність до партійно-державної номенклатури відкривала шлях до успішного вирішення житлової проблеми. Партійні керівники в столицях, областях і районах

отримували квартири в будинках поліпшеного планування, що знаходилися в кращих мікрорайонах міста. Вони також мали доступ до кращого харчування, недоступного для основної маси громадян. Партійно-державна номенклатура мала привілеї у сфері медичного обслуговування (спеціалізації) та відпочинку (курорти). Кращі автомобілі, меблі, одяг, взуття, книжки, навчання дітей у престижних навчальних закладах — це неповний перелік товарів і послуг, якими користувалася партійно-державна номенклатура.

Представники номенклатури в першу чергу могли придбати високоякісні товари закордонного виробництва, поїхати в закордонні відрядження, проводити відпустки в кращих будинках відпочинку та санаторіях. У системі партійно-державної номенклатури діяло неписане правило: чиновника, якого звільнили з керівної посади, партійне керівництво призначало, як правило, на іншу номенклатурну посаду. Народ не мав можливості впливати на поведінку представників номенклатури, які були фактично поза критикою. Окремі публікації в пресі про порушення ними партійної дисципліни не впливали на статус і життя цього привілейованого стану.

Найвище партійно-державне керівництво та місцеві чиновники мали різний доступ до благ. Для вищої номенклатури діяли спеціальні медичні заклади та санаторії, радгоспи, окремі підприємства, де виробляли екологічно чисту продукцію, закриті магазини зі зниженими цінами.

До привілеїв належали також персональні пенсії, які враховували не тільки трудовий, а й партійний стаж і революційні заслуги. Порядок їх призначення та розміри визначалися положенням, затвердженим постановою Ради міністрів СРСР у липні 1956 р. Наприкінці 1977 р. воно було затверджене в новій редакції. Особам, які мали особливі заслуги перед радянською державою в галузі революційної, державної, господарської діяльності або видатні заслуги в галузі культури, науки, техніки та спорту, установлювалися персональні пенсії. Для осіб, які мали статус персональних пенсіонерів, були встановлені додаткові пільги. Зокрема, вони користувалися правом на додаткове житло, а житлова площа, яку вони займали, оплачувалася в розмірі 50 % квартирної плати, установлені для робітників і службовців. Їм також надавалася знижка в розмірі 50 % установлені оплати за користування опаленням, водою, каналізацією, газом і електроенергією.

Персональні пенсіонери та члени їхніх сімей, які знаходилися на утриманні, мали переважне право на спеціалізовану медичну допомогу й безплатне протезування всіх видів (за винятком протезів із дорогоцінних металів). Ліки їм відпускалися за ціною, що становила 20 % їх вартості. Тим, хто мав партійний стаж 50 років і більше, виплачувалися додаткові кошти в розмірі двомісячної пенсії, а особам, які мали партійний стаж 30–50 років, — у розмірі півмісячної пенсії.

Після розгортання політики гласності в суспільстві розпочалося обговорення проблеми привілеїв. Першим кроком до визнання існування привілеїв і обговорення цієї ситуації був **XXVII з'їзд КПРС (1986)**. Одним із перших порушив цю проблему Б. Єльцин, який заявив, що принцип соціальної справедливості вимагає, щоб необґрунтовані привілеї, які отримували керівники на всіх рівнях, були відмінені. На XIX Всесоюзній партійній конференції знову прозвучали заклики до перегляду привілеїв партійно-державної номенклату-